

КОМУНІКАТИВНІ ФУНКЦІЇ БЕЗОСОБОВО-ІНФІНІТИВНИХ РЕЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація

Стаття присвячена виявленню комунікативних функцій безособових речень з постпозитивним інфінитивом, що виражають модальне значення, – безособово-інфінитивних реченнєвих одиниць. Такі речення, крім інформативного значення, можуть вживатись у мовленні з метою виправдання нереалізованого бажання чи дії, що не відповідають очікуванням слухача; запобігання підозри слухача в перешкоджанні бажаним для нього діям; підкреслення міри вияву ознаки та справлення враження на слухача; пом'якшення відмови та приховування комунікативного наміру; мотивування прямого спонукання; забезпечення емоційності та експресивності висловлення.

Ключові слова: висловлення, комунікативний намір, мотиваційний компонент.

У процесі спілкування люди не просто будують речення, а використовують їх для здійснення мовленнєвих актів. Мовленнєвий акт ніколи не буває чисто інформативним: "...будь-яке мовлення передусім прагматичне, націлене на ті чи інші практичні матеріальні чи духовні наслідки, дії, реакції, результати" [3:120]. Обов'язковою ознакою будь-якого мовленнєвого акту є цілеспрямованість, комунікативний намір мовця [1:8]. Характерною рисою висловлення як завершеної синтаксичної одиниці є зв'язок із контекстом та позамовленнєвим оточенням [2:5]. Семантика речення є "неодноплановою": вона може складатись на основі дії цілого комплексу різних за своєю природою факторів. Так, значення речення може формуватись визначенням конкретного інформативного завдання, комунікативного смислу висловлення, урахуванням конкретної ситуації мовлення, а не зумовлюватись лексико-граматичними чинниками [4]. Про зв'язок суб'єктивно-модальних компонентів речення з його комунікативними намірами йдеться й у працях Т.В. Шмельової. Дослідниця зауважує, що модус речення забезпечує суб'єктивність "в інтересах мовця", а комунікативна організація речення спрямована мовцем на те, щоб, піклуючись про успіх комунікації, керувати поведінкою співрозмовників [5:81]. Якщо в плані семантики суб'єктивність в інтересах мовця передбачає ставлення мовця до ситуації як

бажаної/небажаної, необхідної, доцільної/непотрібної, то комунікативний аспект її полягає в керуванні поведінкою співрозмовника.

Різним комунікативним намірам мовця можуть служити й безособові речення з модальним компонентом, структурно необхідною частиною яких є постпозитивний інфінітив, – безособово-інфінітивні реченнєві одиниці на зразок *І мені раптом захотілося розсміятися, сказати людям, [що ми чудово розіграли цю інтермедію]* (В. Шевчук); *[Тут у нас є дика звірина.] Без рушниці не варто пускатися в мандри* (Ю. Винничук); *[Камерга вид на себе взявши, тут всіх учила, толковавши, що] сором Турна видавать* (І. Котляревський); *Принцесо, час покинути химери!* (Леся Українка); *[Піймали на злодійстві], так було дома й дати прочуханку* (Г. Квітка-Основ'яненко); *[Тут вірять в дворянську кров, у відьму, в пристрій, а] науці нема чого робить* (В. Винниченко). Прагматичний аспект мови привертає увагу багатьох дослідників і є актуальним у сучасному мовознавстві. Зокрема, потребують вивчення комунікативні функції безособово-інфінітивних конструкцій, які ніколи не становили об'єкт синтаксичного дослідження.

Метою статті є виявлення комунікативних функцій безособово-інфінітивних речень сучасної української мови.

Безособово-інфінітивним структурам з модальними лексемами бажальної семантики (а не двоскладним на зразок *Я хочу*) мовець надає перевагу в разі усвідомлення ним нереальності здійснення дії або малій вірогідності можливості її здійснення. Як правило, у таких реченнях безособове дієслово виражає значення ірреальної модальності, наприклад: *Хотілося б загнати оскому на коронованих главах, на тих помазаниках божих...* (Т. Шевченко). Мовцем навмисно пом'якшується сила свого бажання з метою уникнення відповідальності за його нереалізованість.

Безособово-інфінітивні речення з дієсловом на позначення неконтрольованого бажання (у позиції $V_{fs/3n}$) часто вживаються мовцем для підкреслення сили почуттів та виправдання своєї поведінки. Наприклад, конструкцією *Весь час мене поривало прийти до вас, [але натомість я прислав вам квіти]* (В. Підмогильний) мовець не тільки демонструє силу свого бажання, він прагне підкреслити свої "позитивні" риси – ввічливість, силу волі, сором'язливість і т.д.

Реченнєві одиниці з модальними лексемами бажаності/небажаності можуть обиратися мовцем для виправдання та зменшення своєї провини за дії, що не відповідають очікуванням слухача, наприклад: *Не хотілося тут розкривати свого задуму, [але іншого виходу не було]* (Н. Рибак). Бажаність дії, передана безособовою формою, підкреслює силу бажання – його мимовільність і незалежність від волі суб'єкта. Демонструючи неконтрольованість бажання,

мовець знімає підозри з себе щодо навмисного перешкоджання дії, у якій зацікавлений слухач. Наприклад, реченням *Мені хотілось писати, [але етикет листування не дозволяє писати раніше, ніж отримаєш відповідь]* (з усного мовлення) мовець виправдовується: "Я не писав не тому, що не хотів".

Для підкреслення міри вияву ознаки з метою вразити слухача вживаються безособові речення з лексемою **треба**, позицію інфінітива в яких заміщено дієсловами на зразок *бачити, слухати* тощо, наприклад: *Треба було бачити обличчя всіх, [як їх вразила така заява й тон]* (І. Багрянний) – пор.: "[Заява й тон настільки вразили їх, що] це неможливо передати словами" → "Треба було бачити"; [*"Вечора їй (Марті) мало!"*] *Треба було чути всю гидку отруйність цих слів!* (В. Підмогильний) – пор.: "[Ці слова були настільки отруйні, що] неможливо передати їх отруйність" → "Треба було чути". З такою ж метою використовуються конструкції з лексемою **можна**. Інфінітивну позицію в таких реченневих одиницях займають, як правило, лексеми на позначення сприйняття (*прийняти, подумати, сплутати, почути, побачити* і т.д.). Так, у реченні [*Хоч літами Ольга дівчатам ровесниця, проте*] *збоку можна прийняти її за молоду матір...* (О. Гончар) мовець має на меті повідомити про перебільшену міру подібності Ольги на молоду матір: "Така подібна, що можна було її прийняти за молоду матір". У реченні *...той місяць можна було уздріти на його лакованих туфлях* (В. Шевчук) мовець повідомляє про перебільшену ознаку – налакованість туфлів. Вибрана мовцем форма (з **можна**) дещо пом'якшує гіперболізацію, пор.: "На туфлях можна було побачити місяць" – "На туфлях було видно місяць".

Конструкції із заперечною формою слова категорії стану **можна** теж можуть використовуватись для перебільшення, підкреслення кількості чи міри вияву ознаки, наприклад: [*Як припали вони (дітки), то*] *не можна й одхилити од мене* (Марко Вовчок). Особливо часто в цій функції виступають речення з інфінітивним компонентом, вираженим дієсловами доконаного виду на позначення лічби, мовлення, наприклад: *Не можна бід всіх ізлічити, [Яких успіла наробити На небі, на землі, в водах]* (І. Котляревський) – пор.: "Бід, які наробила на небі, на землі, в водах, дуже багато". Такі конструкції можуть обиратись мовцем з метою викликати подив у слухача.

Перебільшену ознаку передають безособово-інфінітивні структури, що є складовою складнопідрядного речення (порівняльного, займенниково-співвідносного), наприклад: *Кожуха такого носив, що паровика можна вкрити* (Г. Тютюнник); *У мене самого живіт – аж можна почухати його крізь спину!* (М. Вінграновський). З такою ж метою функціонують і безособово-інфінітивні речення з лексемами на позначення неможливості здійснення дії, у тому числі й опосередкованої, наприклад: [*І звернули увагу на кількість жертв? –*] *Важко*

було не звернути на це увагу! [Такого ефекту не давало ще жодне бомбардування!] (Ю. Дольд-Михайлик) – пор.: "Жертв було так багато, що не звернути на це увагу було неможливо".

Безособово-інфінітивна конструкція зі значенням необхідності здійснення дії, вжита перед реченням, у якому йдеться про неможливість її здійснення, вживається для демонстрації мовцем свого бажання здійснити дію, передбачливості, готовності допомогти і т.д., наприклад: *Можна б стіл відсунути далі, [та з місця не зрушається...]* (Г. Тютюнник) – пор.: "Я хочу відсунути стіл, але це неможливо".

Специфікою прономінальних безособово-інфінітивних конструкцій, що виражають значення неможливості здійснення дії, є експлікація в їх структурі причини її неможливості, наприклад: *Ніколи їхати* – "Неможливо їхати через відсутність часу". Тому такі речення обираються мовцем для виправдання перед слухачем або перед собою в разі нездійсненості бажаної чи очікуваної дії, наприклад: *[Так ось чому тебе, сердегу, вбито!]* *Вже не було чим битись, орле наш* (Л. Костенко). Причину нереалізованості дії в ситуації *Він не бився* можна домислювати: *Він не бився, бо боявся; Він не бився, бо не хотів; Він не бився, бо не міг* і т.д. Мовець надає перевагу прономінальній конструкції *Вже не було чим битись*, коли хоче підкреслити, що суб'єкт мав бажання битися, але обставини – в даному випадку відсутність зброї – перешкодили цьому. У такий спосіб вживання прономінальних безособово-інфінітивних речень забезпечує й економію мовних засобів, пор.: "Не було чим битись" – "Він не міг битись, бо в нього не було зброї". У реченні *[Ще, Господи!]* *Нема чим вас і приймать, і вітати. [Ми вже оце й повечеряли]* (І. Нечуй-Левицький) мовець повідомляє про неможливість прийняти гостей, з якої ще не витікає небажання це робити, що виправдовує його перед гостями. Висловленням *[Повітка похилилась набік, покрівля світилася, стріхи обсмикані, огорожа сиплеться.] Нема за що облагородитись московці!*

(І. Нечуй-Левицький) йдеться не тільки про неможливість московки облагородитись: мовець вказує на причини – відсутність коштів, що виправдовує московку, знімає з неї "звинувачення" в неохайності, нехазяйновитості, лінощах.

У силу наявності мотиватора неможливості здійснення дії прономінальні та прислівникові безособово-інфінітивні структури з оцінними лексемами можуть вживатися з метою пом'якшення відмови. Так, висловлена в прямий спосіб відмова може пошкодити стосункам між учасниками мовленнєвого акту. Тому мовець прагне уникати категоричності й обирає конструкції, у яких відмова обґрунтована, наприклад: *[Розчиняйте і смажте, – наказує той.] – А нема на чому* (М. Стельмах); *[– Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички, обізвалась Степанида.] – Яюсь ніяково туди мішатись, [бо всі*

сміялись би] (І. Нечуй-Левицький). У наведених прикладах мовець приховує своє небажання здійснити дію за неможливістю. Висловлення [*Знаєте що: дайте мені спокій.*] Нам **нема про що балакати між собою** (В. Винниченко) "аргументує" нетактовність мовця – відсутність тем для розмов зі слухачем є у певній мірі виправданням його ненормативної поведінки.

Безособово-інфінітивні речення, що містять у собі мотиваційний компонент, який аргументує неможливість здійснення дії, часто передують прямому спонуканню. У такій препозиції вони виконують функцію аргументів і мовець використовує їх для обґрунтування наступного прямого спонукання. Підкреслюючи вигідність дії для слухача, мовець ховає свої інтереси, і захищає себе таким чином від звинувачень у маніпулюванні – спонуканні співрозмовника до дій, вигідних собі, наприклад: – *Тобі вже нічого втрачати на цьому світі.* [*Одведи убивцю в ліс*] (О. Довженко).

Безособові реченнєві одиниці з постпозитивним інфінітивом можуть бути й індикаторами стосунків між мовцем і слухачем та слугувати експресивності мовлення. Так, реченнями з лексемами **ніколи/нема коли/нема часу** та інфінітивом, вираженим просторічними формами на зразок **розбалакувати**, мовець демонструє не тільки свою зайнятість, а й зверхнє ставлення до слухача, наприклад: [*Окрім того, маю роботу.*] **ніколи мені розбалакувати** (В. Шевчук); [*– Сідайте. –*] **Нема коли розсідатися!** (Ю. Яновський).

Отже, безособово-інфінітивні речення можуть вживатись з метою: виправдання за нереалізоване бажання чи дію, що не відповідає очікуванням слухача; запобігання підозрам слухача в перешкоджанні бажаним для нього діям; підкреслення міри вияву ознаки та справлення враження на слухача; пом'якшення відмови та приховування комунікативного наміру (зокрема небажання здійснити дію за неможливістю); мотивування прямого спонукання; забезпечення емоційності та експресивності висловлення.

Література

1. Медведєва Л.М. До типології мовленнєвих актів // Мовознавство. – 1989. – № 3 – С. 8-19.
2. Немец Г.П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. – Ростов на Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1989. – 143 с.
3. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.

4. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. – М.: Наука, 1973. – С. 458-483.
5. Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 78-100.

Summary

Iryna Shkitska

Communicative functions of impersonal infinitive sentences of modern Ukrainian language

The article is devoted to communicative functions of impersonal sentences with postpositive infinitive that express modal meaning – impersonal infinitive sentences. These sentences, besides informative meaning, may be used in speech to justify the unrealised wish or action, which does not correspond to expectation of listener; to prevent of listener's suspicions about obstacles in the way to desired actions; to emphasize the degree of displaying characteristic and influence on the listener; to soften the refusal and to hide the communicative purpose; to motivate the direct inducement; to provide emotionality and significance of expressions.

Key words: expression, communicative purpose, motivation component.